

Z Oddziału I udało się ustalić tylko jedno nazwisko – Zofia Kraczkiewicz ps. „Xenia”, „Ela”. Od maja 1940 r. do stycznia 1943 r. kierowniczką Wydziału Łączności (kryptonim „Akwarium”). Aresztowana została w styczniu 1943 r., następnie osadzona na Pawiaku. 5 października 1943 r. została wywieziona transportem z Pawiaka do KL Auschwitz. Jej losów obozowych nie udało się odtworzyć. Wiemy tylko, iż została oznaczona numerem obozowym powyżej 64 360¹⁹. Po ponaddwumiesięcznym pobycie zmarła 11 grudnia 1943 r. w KL Auschwitz II-Birkenau²⁰.

Doprawdy trudno byłoby przecenić osiągnięcia wywiadu Armii Krajowej, ale też musiano za te sukcesy zapłacić wyjątkowo wysoką cenę krwi i cierpienia. Hitlerowskie służby specjalne doskonale zdawały sobie sprawę z niebezpieczeństwa, jakie niósł dla niemieckiego wysiłku zbrojnego dobrze zorganizowany aparat informacyjny przeciwnika, stąd ze szczególną zaciekłością zwalczano siatki wywiadowcze AK. Czyniły to zarówno normalne struktury organizacyjne okupacyjnych władz policyjnych, kontrwywiad wojskowy, a także specjalnie do tego celu powołane komanda (*vide* Kommando IV AS i Kommando IV ES – przyp. aut.). Aresztowania w obrębie Oddziału II były bardzo rozległe, dotyczyły szeregowych pracowników wywiadu i czynników kierowniczych. Na skutek zdrady aresztowano dwóch szefów Oddziału, szereg kierowników Wydziałów, Referatów i Inspektorów poszczególnych sieci wywiadowczych. Dla przykładu można podać, że w okresie od 1 marca do 31 lipca 1942 r. ujęto 187 pracowników Oddziału II (rozbitcie sieci wywiadu ofensywnego „Stragan” – przyp. aut.)²¹.

Obok aresztowań wynikających z planowej pracy policyjnej zdarzały się również zupełnie przypadkowe wpadki, podczas których zatrzymywano wysoko postawionych w strukturze wywiadu Armii Krajowej pracowników nierozpoznanych przez niemieckie służby policyjne.

Egzemplifikacją takich przypadkowych wpadek mogą być losy organizatora i pierwszego szefa Wydziału Wywiadu Ofensywnego w Oddziale II Dowództwa Głównego SZP i Komendy Głównej ZWZ mjr. Bolesława Wójtowicza ps. „Bolesław”, „Rogala”, „Ludwik”. Po nominacji oficerskiej służył w 79. pp w Słonimiu, a w latach 1936–1938 odbył studia w WSWoj. w Warszawie²². W czasie okupacji używał przybranego nazwiska Bolesław Malinowski i pracował w Miejskim Zakładzie Apropowizacji Zarządu Miejskiego miasta stołecznego Warszawy, mieszkając kolejno przy ulicach Matejki 6 i Styki 20. Pod koniec października 1940 r. został aresztowany, następnie osadzony w więzieniu Pawiak w Warszawie. W czasie pobytu w więzieniu awansowano go 21 stycznia 1941 r. do stopnia majora²³. 1 lute-

go 1941 r. został przywieziony jako Bolesław Malinowski do KL Auschwitz i oznaczony numerem obozowym 9855²⁴. Po dwumiesięcznym pobycie zmarł w obozie 4 kwietnia 1941 r. na skutek wyczerpania organizmu²⁵.

Łączność wewnętrzna była niewrażliwym punktem, warunkującym sprawne działanie każdej struktury organizacyjnej polskiego podziemia. W Oddziale II najpierw w DG SZP, a później w KG ZWZ-AK, sprawy te podlegały Marii Strońskiej ps. „Maria”, „Pani Maria”, która do września 1943 r. kierowała Wydziałem Łączności Wewnętrznej²⁶. Ponadto należy zaznaczyć, iż nie było to jej jedyne zadanie w służbie konspiracyjnej, gdyż w początkowym okresie odpowiadała również za kontrwywiadowcze zabezpieczenie DG SZP²⁷. Aresztowana została przy przekraczaniu granicy GG z Ostlandem w Malkini podczas podróży kurierskiej do Wilna we wrześniu 1943 r.²⁸ Wpadka nastąpiła na skutek zmiany przez Grenzschutz procedury sprawdzania Durchlaßscheinów, a kontrwywiad AK nie zdołał na czas o tym fakcie zawiadomić zainteresowanych komórek organizacyjnych Armii Krajowej²⁹. Jako Maria Sadowska została osadzona w więzieniu Pawiak w Warszawie, stąd 4 października 1943 r. wywieziona transportem do KL Auschwitz³⁰. Wspomniany transport przybył do KL Auschwitz 5 października 1943 r. W obozie została oznaczona numerem więziarskim 64 481. Jej obozowych losów nie udało się odtworzyć. Wiemy tylko, że zmarła 7 lutego 1944 r. w KL Auschwitz II-Birkenau³¹.

Równie istotnym zagadnieniem w pracy wywiadu pozostaje legalizacja działalności jego pracowników. Stąd istniała potrzeba produkowania ogromnej ilości wyśmienitych jakościowo fałszywych dokumentów. Organizatorem i pierwszym kierownikiem referatu legalizacji w łonie Oddziału II Dowództwa Głównego SZP, a później Komendy Głównej ZWZ, był warszawianin, lekarz, ppor. rez. sl. san. Michał Frank ps. „Michał”. Studia medyczne ukończył w listopadzie 1937 r. na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, po czym od maja 1939 r. pracował jako lekarz chorób wewnętrznych w Warszawie³². Ponadto od września 1936 r. był sprawozdawcą sportowym Polskiego Radia, między innymi komentował wraz z Wojciechem Trojanowskim pierwszy mecz, jaki rozegrała w 1938 r. przeciwko Brazylii piłkarska re-

¹⁹ APMA-B, Politische Abteilung, *Zugangslisten*, t. 1, D-AuI-2/19, s. 41.

²⁰ APMA-B, Materiały, *Ankiety*, Mat/8528.

²¹ H. Michalska i in., *op. cit.*, s. 379–380.

²² W. Bulhak, A.K. Kunert, *Kontrwywiad podziemnej Warszawy. Struktura, zadania i obsada personalna kontrwywiadu Komendy Głównej, Okręgu Warszawa i Okręgu Warszawa ZWZ-AK w latach 1939–1944* [w:] *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, Warszawa 2008, s. 246.

²³ H. Michalska i in., *op. cit.*, s. 379–380.

²⁴ S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie*, t. 2, Warszawa 1988, s. 155–157. Podana przez autora data jej aresztowania – listopad 1943 r. – wydaje się być niedokładna.

²⁵ R. Domańska, *„Pawiak” – więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 358. Niezasadną wydaje się być data jej aresztowania podana przez M. Ney-Krwawicza: listopad 1943 r., zob. M. Ney-Krwawicz, *op. cit.*, s. 94.

²⁶ APMA-B, Materiały Obozowego Ruchu Oporu, *Spis więźniarek Polek zmarłych w obozie*, D-RO/10, s. 151.

²⁷ A.K. Kunert, *op. cit.*, t. 2, s. 55–56.

¹⁹ D. Czech, *op. cit.*, s. 533.

²⁰ APMA-B, Politische Abteilung, *Sterbehücher*, t. 23/1943, D-AuI-2/45, s. 1094.

²¹ M. Ney-Krwawicz, *op. cit.*, s. 401–402.

²² CAW, Wyższa Szkoła Wojenna, *Wykaz absolwentów XVII promocji 1936–1938*, L340,1/196; *Rocznik Oficerski 1932*, Warszawa 1932, s. 607; J. Dębski, *Członkowie Komendy Głównej SZP-ZWZ-AK uwięzieni KL Auschwitz*, „Zeszyty Oświęcimskie” 2002, nr 23, s. 89.

²³ A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 3, Warszawa 1991, s. 175.

prezentacja Polski na Mistrzostwach Świata w piłce nożnej w Strasburgu, i w 1939 r. Narciarskie Mistrzostwa Świata (FIS) w Zakopanem³³. W konspiracji od późnej jesieni 1939 r. zajmował się działalnością legalizacyjną, a później organizował referat legalizacyjny w Oddziale II KG ZWZ i nim kierował³⁴. W 1941 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu Pawiak w Warszawie, skąd pod koniec 1941 r. udało mu się zbiec³⁵. Wczesną wiosną 1942 r. został prawdopodobnie z powodu donosu „szmalcownika” aresztowany z przyczyn rasowych i ponownie osadzony na Pawiaku³⁶. 18 kwietnia 1942 r. przywieziono go transportem z Warszawy do KL Auschwitz i najprawdopodobniej otrzymał numer więźniarski 31 021³⁷. 9 listopada 1942 r., po prawie siedmiomiesięcznym pobycie, zginął w tym obozie³⁸.

Druga wojna światowa przyniosła zmianę podejścia do metodologii pracy wywiadu. Coraz powszechniej zaczęto stosować bardzo pracochłonną, ale niezwykle efektywną technikę „mozaiki”. Polegała ona na wykorzystywaniu ogromnej ilości informacji uzyskanych często od przygodnych obserwatorów, a następnie kojarzeniu ich w obraz odnoszący się do danego problemu. Przy jej stosowaniu niezwykle znaczenia nabierało sprawnie funkcjonujące biuro studiów wywiadowczych. Na gruncie Oddziału II KG AK działało ich kilka. Szczególnej roli nabrało Biuro Studiów Wywiadu Przemysłowego (kolejne kryptonimy: „Arka”, „194”, „C-4”, „Wd-64”, „Telesfor”). Jego organizatorem w 1940 r. i pierwszym szefem był kpt. rez. inż. Jerzy Jan Chmielewski ps. „Jacek”, „Rafał”, używający również przybranego nazwiska Rafał Medycki – lwowiak, z zawodu inżynier, rolnik-mechanizator. W okresie międzywojennym był działaczem Związku Pionierów Kolonialnych oraz Ligi Morskiej i Rzecznej (później Kolonialnej). Jako reprezentant tych organizacji przebywał w Angoli i Brazylii. W latach trzydziestych mieszkał w Poznaniu, mając przydział mobilizacyjny do II baonu mostów kolejowych³⁹. Wymienione Biuro rozpracowywało skomplikowane problemy niemieckiej produkcji stali, węgla, benzyny, prze-

mysłu chemicznego i zbrojeniowego⁴⁰. Jednak podstawowym zadaniem Biura stała się penetracja produkcji niemieckich „nowych broni”, szczególnie *Wunderwaffe*, to jest sterowanych pocisków raketowych V-1 i V-2, a do opracowywania sphywających meldunków i materiałów wywiadowczych zaangażowano grupę wybitnych polskich uczonych (prof. Janusz Groszkowski, Marcell Struszyński, Józef Zawadzki). Nosiła ona nazwę „Rada Gospodarcza” (również „Rada Starców” lub „Trust Mózgów”), a przewodniczył jej prof. Hipolit Gliwic ps. „Tomasz”.

Jerzy Chmielewski został aresztowany w dość niezwykłych okolicznościach we wrześniu 1942 r. Mianowicie otrzymał wezwanie z urzędu Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes Warschau do stawienia się w celu wyjaśnienia sprawy jakiegoś samochodu. Po przeanalizowaniu sytuacji postanowił udać się do gmachu przy al. Szucha i tam został aresztowany przez zastępcę szefa wydziału IV-E-1 (kontrwywiad) SS-Untersturmführera Ericha Mertena. Po szeregu bardzo ciężkich przesłuchań w siedzibie Gestapo nie przyznał się do swojej działalności konspiracyjnej. Ponieważ Gestapo nie posiadało żadnego materiału obciążającego, został osadzony na Pawiaku. Po kilku miesiącach pobytu w więzieniu został wywieziony 13 maja 1943 r. transportem do KL Auschwitz, gdzie oznaczono go numerem więźniarskim 121 390⁴¹. W trakcie pobytu Chmielewskiego na Pawiaku i w KL Auschwitz czyniono starania, aby uwolnić go z rąk Niemców drogą wykupu. Od strony organizacyjnej był w to zaangażowany szef Oddziału II płk dypl. Marian Drobik ps. „Dzięcioł”. Również rodzina, szczególnie żona Jadwiga, wykazała się wielkim poświęceniem i uporem w tym względzie. Co tydzień odwiedzała gmach Gestapo i niezmiennie zwracała się do Ericha Mertena z prośbą o zwolnienie męża⁴². Starania te przyniosły połowiczny sukces. Chmielewski po trzymiesięcznym pobycie w KL Auschwitz został 6 sierpnia 1943 r. przeniesiony z powrotem do więzienia Pawiak w Warszawie⁴³. Zimą 1944 r. żona ciężko zachorowała i czekała ją operacja. W tej ekstremalnej sytuacji jego bratowa Irena i brat Konrad postanowili jeszcze raz udać się z prośbą do Mertena i o dziwo ta interwencja okazała się skuteczna – Chmielewski został, tak jak poprzednio w niezwykłych okolicznościach aresztowany, tak teraz zwolniony⁴⁴. Po odbyciu koniecznej kwarantanny wrócił do służby. Nowy szef Oddziału II płk dypl. Kazimierz Iranek-Osmecki ps. „Makary”, „Jarecki”, „Heller” powierzył mu funkcję kierownika samodzielnego referatu „Komisja Badawcza”, który podlegał bezpośrednio szefowi Oddziału II i zajmował się wyłącznie rozpracowywaniem niemieckiej broni „V”. Te ogromne wysiłki wywiadu polskiego podziemia zostały uwieńczone pełnym sukcesem – ze zdobytymi częściami rakiety „V-2”

³³ B. Tuszyński, *Księga sportowców polskich, ofiar II wojny światowej 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 69–70.

³⁴ A.K. Kunert, *op. cit.*, t. 2, s. 56; E. Kumor, *op. cit.*, s. 81.

³⁵ Według jednej wersji symulował objawy zapalenia wyrostka robaczkowego, został przeniesiony do szpitala Dzieciątka Jezus i stamtąd przy pomocy organizacji zbiegł. Druga wersja podaje, że został celowo zarażony tyfem plamistym, przeniesiony do szpitala zakaźnego Św. Stanisława i odbity przez grupę bojową – por. A.K. Kunert, *op. cit.*, t. 2, s. 56; Z. Śliwicki, *Meldunek z Pawiaka*, Warszawa 1974, s. 75, 223; L. Wanar, *Za murami Pawiaka*, Warszawa 1960, s. 280; *idem*, *Apel więźniów Pawiaka*, Warszawa 1976, s. 301, 306–310; R. Domańska, *Pawiak – kaziń i heroizm*, Warszawa 1988, s. 215; T. Strzembosz, *Odbijanie i uwolnianie więźniów w Warszawie 1939–1944*, Warszawa 1972, s. 66–67.

³⁶ W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci*, Warszawa 1970, s. 152–153.

³⁷ *Księga pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940–1944*, t. 2, pod red. F. Pipera i in., Warszawa-Oświęcim 2000, s. 493, 507 (jak wynika z serii wydanych numerów Zugangsliste – lista nowo przywiezionych dla tego transportu została sporządzona z zachowaniem porządku alfabetycznego. Numer więźniarski 31 020 otrzymał Władysław Frączkowiak, a 31 022 Henryk Fryszter, stąd wakujący numer więźniarski 31 021 wydano zapewne Michałowi Frankowi).

³⁸ APMA-B, Politische Abteilung, *Sterbebücher*, t. 26/1942, D-AuI-2/27, s. 988.

³⁹ A. Glass, S. Kordaczuk, D. Stępniewska, *Wywiad Armii Krajowej w walce z V-1 i V-2*, Warszawa 2000, s. 10; *Rocznik Oficerski Rezerwy 1934*, Warszawa 2003, s. 692.

⁴⁰ S. Jankowski, *op. cit.*, t. 2, s. 28.

⁴¹ APMA-B, SS-Hygiene Institut, *Begleitscheine*, segr. 18a, D-HyGIInst/28, s. 62; APMA-B, Materiały Obobowego Ruchu Oporu, *Liste der Männer- und Frauentransporte*, t. 20, D-RO/123.

⁴² M. Wojewódzki, *Akcja V1 i V2*, Warszawa 1984, s. 159–160.

⁴³ APMA-B, Arbeitseinsatz, *Kartoteki zatrudnienia więźniów*, t. 3, D-AuI-3a/88-407, s. 395–396.

⁴⁴ M. Wojewódzki, *op. cit.*, s. 233–236.

Jerzy Chmielewski odleciał w nocy z 25 na 26 lipca 1944 r. do Londynu w ramach operacji „Most III”⁴³.

Równie wielkie zasługi w rozszyfrowywaniu niemieckiej *Wunderwaffe* położył inny polski inżynier i więzień KL Auschwitz, Antoni Kocjan, przed wojną znany w Polsce konstruktor szybowcowy. W konspiracji od 1940 r., związany z referatem wywiadu komunikacyjnego (kryptonim „37”) organizacji „Muskietery”⁴⁴. W drugiej połowie września 1940 r. aresztowano go w ulicznej łapance w Warszawie⁴⁵. 21 września 1940 r. wywieziony transportem do KL Auschwitz. Wspomniany transport liczył 1705 więźniów, z których 1139 aresztowano w łapanekach. Więźniowie tego transportu otrzymali w ewidencji numery obozowe od 3821 do 4959 i od 4961 do 5526⁴⁶. Obozowych losów inż. Kocjana nie udało się odtworzyć, nie znamy nawet jego numeru obozowego (w spuściznie aktowej po KL Auschwitz nie zachowało się żadne źródło poświadczające jego pobyt w obozie – przyp. aut.). Jesienią 1941 r. został zwolniony z KL Auschwitz⁴⁷. Wówczas przystąpił do współpracy z inż. Jerzym Chmielewskim i został mianowany szefem referatu zajmującego się rozpracowywaniem niemieckiej *Wunderwaffe* w ramach „Arki”. Nie był to jedyny obszar jego pracy podziemnej, pozostawał również czynny w konspiracyjnej produkcji broni. Także w ramach Szefostwa Biur Wojskowych kierował wraz z inż. Michałem Skarbińskim Instytutem Technicznym Lotnictwa kryptonim „Dural”⁴⁸. Ponadto na terenie jego przedwojennych zakładów szybowcowych egzystowała największa podziemna drukarnia TWZW w Warszawie przy ulicy Wawelskiej 1 (kryptonim „W-4”). 1 czerwca 1944 r. drukarnia została rozbita przez Gestapo, a inż. Kocjan aresztowany⁴⁹. 13 sierpnia 1944 r. został rozstrzelany w ostatniej egzekucji na terenie Pawiaka⁵⁰.

Sieć wywiadu ofensywnego KG AK „Stragan” poniosła w czasie okupacji bardzo dotkliwe straty wskutek zdrady Ludwika Kalksteina ps. „Hanka”. Tylko nielicznym aresztowanym udało się przeżyć. Do nich należała Wanda Ossowska ps. „Wanda”. Po ucieczce spod okupacji sowieckiej w lipcu 1940 r., w dalszym ciągu czynna w konspiracji. 2 listopada 1940 r. powróciła jako kurierka do Lwowa. Wkrótce została aresztowana przez NKWD i do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej prze-

bywała w więzieniu lwowskim, z którego uciekła w trakcie ofensywy niemieckiej na Lwów⁵¹. Od lipca 1941 r. pełniła funkcję kierowniczką łączności wewnętrznej „Straganu”, a także była odpowiedzialna za prowadzenie spraw finansowych⁵². W nocy z 26 na 27 sierpnia 1942 r. została aresztowana w swoim mieszkaniu przy ulicy Dzikiej 28 w Warszawie z szefem „Straganu” mjr. Stanisławem Rogińskim ps. „Górski”. Po niezwykle uciążliwym śledztwie w siedzibie warszawskiego Gestapo przy al. Szucha i na Pawiaku, w trakcie którego usiłowała popełnić samobójstwo, 17 stycznia 1943 r. została wywieziona (z wyrokiem śmierci) do KL Lublin⁵³. Tam otrzymała numer więźniarski 4446⁵⁴. W obozie tym, jako dyplomowana pielęgniarka, pracowała w Häftlingskrankenbau (HKB – szpital więźniarski). 15 kwietnia 1944 r. została przywieziona transportem ewakuacyjnym do KL Auschwitz⁵⁵. W obozie tym była oznaczona numerem więźniarskim 77 367⁵⁶. Podobnie jak na Majdanku, także i tutaj niosła pomoc i okazywała serce bliźnim, pracując do lipca 1944 r. w HKB-FKL (Frauenkonzentrationslager – obóz kobiecy) na odcinku B1a w KL Auschwitz II-Birkenau, następnie w różnych komandach zewnętrznych: przy pracach polowych, drenowaniu pól i regulacji Wisły. Od grudnia 1944 r. w komandzie SS-Küche jako pomywaczka⁵⁷. W styczniu 1945 r. przeniesiono ją do KL Ravensbrück. Później znalazła się w Außenkommando (komando zewnętrzne) KL Ravensbrück w Neustadt-Glewe. Tam, 2 maja 1945 r. doczekała wyzwolenia⁵⁸.

Również przełożona Ossowskiej (podlegała jej w sprawach finansowych), kasjerka Kasy Głównej Oddziału II, Halina Turkiewicz ps. „Magdalena”, była więźniarką KL Auschwitz. Swoją funkcję w KG ZWZ-AK pełniła od września 1940 r. do momentu aresztowania w lokalu konspiracyjnym (sklep z galanterią męską należący do firmy „Kazimierz Ganszer”) Oddziału VII KG AK przy ulicy Marszałkowskiej, róg Kredytowej, to jest do 28 maja 1942 r.⁵⁹ 25 sierpnia 1942 r. została przywieziona do KL Auschwitz transportem z Pawiaka⁶⁰. Oznaczona numerem obozowym 18 293. Początkowo pracowała w Außenkommando (komando zewnętrzne) Buna,

⁴³ K. Leski, *op. cit.*, s. 408. Wcześniej dwukrotnie docierała do Warszawy jako kurierka pplk. Emila Macielńskiego ps. „Kornel”, komendanta ZWZ-1 na terenie Obszaru Nr 3 Lwów – por. J. Węgiński, *Bardzo różne życie. W Łwowie – w sowieckich łagrab – na Śląsku*, Katowice 2003, s. 455.

⁴⁴ M. Ney-Krwawicz, *op. cit.*, s. 96.

⁴⁵ R. Domańska, „Pawiak” – więzienie..., s. 257, 283.

⁴⁶ APM, Protokoły przesłuchań świadków, *Protokół przesłuchania świadka Wandy Ossowskiej*, VII-327.

⁴⁷ APMA-B, Materiały, *Ankiety*, Mat/10330; D. Czech, *op. cit.*, s. 643–644.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Godenbuch der Opfer des Nationalsozialismus im Außenlager Neustadt-Glewe des Frauen-KZ Ravensbrück*, K.H. Schütt (Hrsg.), Neustadt-Glewe 1998, s. 15; K.H. Schütt, *Ein vergessenes Lager? Über das Außenlager Neustadt-Glewe des Frauen-KZ Ravensbrück*, Schkeuditz 1997, s. 83. Po II wojnie światowej mieszkała w Warszawie i pracowała w swoim zawodzie. 26 kwietnia 2001 r. zmarła w Warszawie.

⁵¹ R. Domańska, „Pawiak” – więzienie..., s. 227.

⁵² D. Czech, *op. cit.*, s. 236.

⁴³ J. Iranek-Osmecki, *Wywiad i bronie V* [w:] K. Iranek-Osmecki, *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK*, Warszawa 2004, s. 482. Po wojnie od końca 1945 r. J. Chmielewski mieszkał przez wiele lat w Brazylii.

⁴⁴ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone. Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu AK*, Warszawa 1989, s. 90–91.

⁴⁵ *Encyklopedia II wojny światowej*, Warszawa 1975, s. 221.

⁴⁶ D. Czech, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁷ K. Leski, *op. cit.*, s. 91.

⁴⁸ W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 125.

⁴⁹ G. Mazur, *op. cit.*, s. 168.

⁵⁰ L. Wanas, *Apel...*, s. 229–232. Według innej wersji zmarł około 18 sierpnia 1944 r. w celi Pawiaka na skutek obrażeń doznanych w czasie śledztwa – por. G. Mazur, *op. cit.*, s. 168; R. Domańska, *Policja bezpieczeństwa dystryktu warszawskiego i jej więzienie śledcze Pawiak*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1978, t. 28, s. 194.